

درس ۳: سیاست و حکومت در عصر قاجار

آقامحمدخان پسر بزرگ محمدحسن خان قاجار به عنوان گروگان در شیراز پایتخت کریم خان بود و مورد مشورت کریم خان قرار می گرفت.

اقدامات آقامحمدخان:

- ۱- پیش از سلطنت:
- (الف) رفتن به استرآباد (گرگان) و متحد کردن افراد ایل قاجار با خود بعد از مرگ کریم خان
 - (ب) تصرف نواحی شمالی و مرکزی ایران
 - (ج) انتخاب تهران به عنوان پایتخت
 - (د) غلبه بر لطفعلی خان زند
 - (ه) سرکوب طغیان حاکم بر گرجستان
 - (ه) تاجگذاری در تهران

۲- بعد از تاجگذاری:

- (الف) حمله به خراسان: اهداف: ۱- برچیدن حکومت جانشینان نادر ۲- دستیابی به جواهرات و غنائم نادر
- (ب) حمله به قفقاز: اهداف: ۱- برقراری نظم و امنیت ۲- نتیجه: قتل آقامحمدخان توسط همراهانش

ویژگی‌های حکومت آقامحمدخان:

- مثبت: تلاش برای: ۱- ایجاد یکپارچگی سیاسی، ۲- بازگرداندن حاکمیت دولت مرکزی
- منفی: بی‌رحمی و کینه‌توزی در برخورد با مخالفان و رقیبان ← علت: ستم‌های دوران کودکی و نوجوانی

فتحعلی شاه (باباخان) جانشین آقامحمدخان:

- ۱- اقدامات: (الف) سرکوب شورش‌های داخلی (ب) تحکیم پادشاهی در خاندان قاجار
- ۲- وضعیت دوران سلطنت: (الف) تهاجم نظامی روسیه به ایران (ب) رقابت انگلیس و فرانسه برای نفوذ سیاسی و اقتصادی در ایران
- ۳- ویژگی‌های حکومت: (الف) مثبت: موفقیت در حفظ یکپارچگی کشور و سامان دادن به اوضاع (ب) منفی: ناکامی در مقابله با تهاجم نظامی و نفوذ سیاسی کشورهای اروپایی

محمدشاه:

- ۱- چگونگی به سلطنت رسیدن: (الف) با تدابیر میرزا ابوالقاسم خان قائم مقام فراهانی (ب) سرکوب چند تن از عموها و برادران خود
- ۲- صدر اعظم‌های محمدشاه: (الف) قائم مقام فراهانی
- ویژگی: سر و سامان دادن به امور کشور
 - اقدامات: ۱. ایستادگی در مقابل زیاده‌خواهی انگلیس‌ها
 - ۲. تلاش برای کاستن از دخالت محمدشاه و درباریان در امور کشور
 - نتیجه اقدامات: دسیسه‌گری مخالفان و برکناری و قتل او
- (ب) حاج میرزا آقاسی (مراد و معلم شاه) ویژگی: افزایش نفوذ روسیه و انگلیس در ایران

ناصرالدین شاه قاجار:

ویژگی‌ها:

- ۱- به کمک میرزا تقی خان فراهانی به سلطنت رسید
- ۲- میرزا تقی خان را با لقب امیرکبیر به صدارت رساند ← اقدامات امیرکبیر:
- ۳- افزایش نفوذ روسیه و انگلیس در ایران برای کسب امتیازات اقتصادی
- ۴- داشتن شور و اشتیاق فراوان به نوگرایی و اخذ تمدن اروپایی ←

مسافرت او به کشورهای اروپایی و دیدن این کشورها

مشوق شاه به این مسافرت‌ها: میرزا حسین خان سپهسالار

برنامه‌های میرزا حسین خان سپهسالار:

الف) اصلاح تشکیلات سیاسی و اداری
ب) جلب سرمایه‌گذاری خارجی در ایران

دلایل بی‌نتیجه ماندن برنامه‌های او:

الف) مخالفت‌های داخلی
ب) تردیدهای شاه

علت تردیدهای شاه:

با وجود درک ضرورت نوگرایی و جبران عقب‌ماندگی اما از نتایج سیاسی آن که کاهش قدرت شاه بود وحشت داشت به عنوان مثال به دارالفنون و انتشار کتاب و روزنامه علاقه داشت اما از نشر افکار سیاسی جدید و مشروطه خواهی وحشت داشت نتیجه کلی این امر: اصلاحات زمان ناصرالدین شاه منجر به تغییرات اساسی نشد

- ۵- پرداختن به شعر و نقاشی و شکار در سال‌های آخر سلطنت
- ۶- قتل ناصرالدین شاه توسط میرزا رضا کرمانی شاگرد سید جمال

سرانجام امیرکبیر: با دسیسه مخالفان داخلی و خارجی به قتل رسید و اصلاحاتش به نتیجه نرسید

نظام سیاسی و اداری در دوره قاجار:

۱- شاه: نظام حکومتی ایران تا قبل از مشروطه: پادشاهی مطلقه و استبدادی

ویژگی‌ها:

الف) شاه در رأس قدرت بود

ب) عزل و نصب‌ها و اعلام جنگ و صلح توسط شاه صورت می‌گرفت

ج) شاه سه قوه فنانگذاری - اجرایی و قضاوت را در اختیار داشت

د) شاه خود را مالک جان و مال مردم می‌دانست

ه) شاه نمی‌توانست به طور کامل قدرت استبدادی خود را به کار بندد

دلایل: ۱- ابزارهای لازم مانند: نظام اداری کارآمد و ارتش ثابت برای این کار را نداشت

- نفوذ اجتماعی و دینی روحانیت شیعه

- قدرت سیاسی و نظامی ایلات

- قدرت‌های استعمارگر

۲- برخی گروه‌ها اختیارات او را نامحدود می‌کردند مثل:

و) زنان حرمسرا و ندیمه‌ها نفوذ زیادی در درون و بیرون دربار داشتند

- ۲- صدراعظم: بعد از شاه قرار داشت
 الف) صدر اعظم با اختیاراتی که داشت می توانست:
- ۱. در تمام امور کشور اظهار نظر و مداخله کند
 - ۲. به حضور شاه برسد و برای او نامه بنویسد
 - ۳. از مقام خود برای:
 - اصلاح امور کشور
 - رونق کسب و کار
 - رفاه مردم
- بهره ببرد.

ب) صدر اعظم ها امنیت جانی و مالی نداشتند و عده زیادی با دسیسه درباریان یا بدگمانی و خشم شاه به قتل رسیدند.

۳- والیان و حاکمان ایلات و ولایات:

ویژگی ها:

- الف) از بین خاندان های زمین دار - اعیان یا بزرگان محلی، سران ایلات و عشایر و شاهزادگان برگزیده می شدند
 ب) تا حدودی خود مختار بودند و بخش اعظم درآمد منطقه تحت فرمان را برای خود نگه می داشتند
 ج) شاهان قاجار از طریق ازدواج با آنها به دنبال گسترش نفوذ و تحکیم سلطنت خود بودند
 د) اداره ایالت آذربایجان با مرکزیت تبریز برعهده ولیعهد بود
 یک نکته: بسیاری از شاهان قاجار و کارگزاران آنها در مقابل مردم ظالم، اما در مقابل بیگانگان ضعیف بودند

تشکیلات اداری:

- ۱- نظام اداری شامل چهار وزارتخانه بود:
- ۱- مالیه
 - ۲- خارجه
 - ۳- داخله
 - ۴- جنگ

۲- در زمان ناصرالدین شاه تحت تأثیر تمدن غرب، وزارتخانه های دیگر اضافه شد

- ۳- این وزارتخانه ها:
- مکان و تجهیزات
 - کارکنان حقوق بگیر
 - دوایر محلی
 - بایگانی
- منظم نداشتند و دامنه فعالیتشان به ندرت فراتر از پایتخت بود

- ۴- اداره این وزارتخانه ها:
- در اختیار خانواده های سرشناس بود
 - به شکل موروثی بود
 - خرید و فروش می شد

- ۵- پرسابقه ترین و گسترده ترین وزارتخانه های: وزارت مالیه
- ۱- ریاست آن برعهده مستوفی الممالک بود
 - ۲- مستوفیگری موروثی بود
 - ۳- وظیفه مستوفیان:
 - ۱. محاسبه و گردآوری مالیات ها
 - ۲. نظارت بر املاک دیوانی و سلطنتی (خاصه)

دوگونه محاکم سازمان قضایی در دوره قاجار:

- ۱- محاکم عرف: الف) رسیدگی به تخلفات سیاسی و امنیتی مثل: شورش، سرقت، نزاع و...
 ب) اداره: توسط قضاتی که از مأموران دولتی اطاعت و حقوق می گرفتند

- ۲- محاکم شرع: الف) رسیدگی به دعاوی مدنی مثل: دعاوی خانوادگی، ملکی و ارث
 ب) اداره: توسط روحانیون که از طرفین دعوا حقوق می گرفتند

تشکیلات نظامی:

سپاه آقامحمدخان: جنگاورانی از ایل قاجار و ایل‌های متحد که مجهز به تیر و کمان، گرز و شمشیر و تفنگ فتیله‌ای بودند

اصلاح و تجدید سازمان ارتش:

۱- توسط عباس میرزا

(الف) دلایل: ناکارآمدی سپاه ایران در جنگ با روسیه

(ب) چگونگی انجام: استفاده از دانش و تجارب کارشناسان نظامی فرانسه و انگلیس

(ج) نتیجه: به دلیل: {
- پیمان شکنی دولت فرانسه
- بد عهدی دولت انگلیس
- موانع و مشکلات داخلی
} بی نتیجه ماند

۲- توسط امیرکبیر

اقدامات: (الف) تلاش برای ایجاد ارتش حرفه‌ای و دائم

(ب) آموزش دانش نظامی جدید و تقویت توان جنگی و دفاعی کشور با تأسیس دارالفنون

نتیجه: مانند سایر اقداماتش به فراموشی سپرده شد

۳- توسط ناصرالدین شاه

اقدام: واگذاری امتیاز تأسیس یک واحد نظامی حرفه‌ای با عنوان بریگاد قزاق به روسیه

بریگاد قزاق: (الف) تشکیلات نظامی منظم بود که تا اواخر دولت قاجار تحت فرماندهی افسران روسی بود

(ب) در اوج گسترش کمتر از ده هزار نفر بودند

(ج) وظایف: {
۱- نیروی نگهبان شاه و خاندان سلطنتی
۲- دفع کننده شورش‌ها و اعتراضات داخلی
۳- عدم کارایی در حفظ مرزها و مقابله با هجوم خارجی

روابط خارجی:

رقابت بین کشورهای اروپایی همزمان با تشکیل دولت قاجار:

۱- رقابت بین انگلیس، روسیه و فرانسه بود

۲- رقابت با اتکا بر ← (الف) تغییرات سیاسی اجتماعی، (ب) پیشرفت‌های علمی و صنعتی و اقتصادی

۳- رقابت با هدف تسلط بر سایر کشورها از جمله ایران بود

عکس العمل ایران: غافلگیر شدن به علت: ناآگاهی از تغییر و تحولات کشورهای اروپایی و نداشتن آمادگی لازم

رابطه ایران و روسیه:

(الف) رابطه سیاسی و نظامی

تلاش روسیه برای تسلط بر مناطق شمالی ایران و عثمانی از زمان پترکبیر: ← نتیجه

۱- در زمان نادر و آقامحمدخان، روسیه وادار به عقب‌نشینی شد علت: اقتدار نظامی ایران

۲- در زمان فتحعلی شاه: آغاز جنگ‌های ایران و روسیه:

(الف) جنگ اول:

علت: حاکم گرجستان خود را تحت حمایت روسیه قرار داد ← نتیجه
حمله روسیه به قفقاز و تصرف گرجستان

نتیجه: پیروزی روسیه و انعقاد قرارداد گلستان

دلایل: ۱- ضعف سیاسی و نظامی ایران ۲- پیمان شکنی فرانسه و انگلیس

ب) جنگ دوم:

علل: ۱- مشخص نبودن خطوط مرزی در عهدنامه گلستان

۲- ادعاهای ارضی جدید روسیه

۳- فریاد کمک خواهی مردم مناطقی که در عهدنامه گلستان از ایران جدا شد

۴- فتوای جهاد روحانیون

نتیجه: در ابتدا: آزادی برخی مناطق اشغالی به فرماندهی عباس میرزا
در نهایت: پیروزی روسیه و بسته شدن عهدنامه ترکمانچای دلایل:

۱- وارد شدن روسیه با تمام قوای جنگی

۲- خودداری انگلیس در کمک مالی و نظامی به ایران

۳- ناتوانی فتحعلی شاه در تأمین سپاه

۴- سستی برخی فرماندهان مانند آصف الدوله

نتایج قراردادهای گلستان و ترکمانچای و آخال (ایران و روسیه)

۱- گلستان:

الف) مناطقی در غرب دریای مازندران، مانند گرجستان، داغستان، ارمنستان و... به روسیه واگذار شد.

ب) رود ارس مرز دو کشور شد

ج) محروم شدن ایران از داشتن کشتی جنگی در دریای خزر

۲- ترکمانچای:

الف) دادن ۵ میلیون تومان غرامت به روسیه

ب) واگذاری حق مصونیت قضایی (کاپیتولاسیون) به اتباع روسیه

ج) واگذاری ایروان و نخجوان به روسیه

۳- آخال: واگذاری مناطق وسیعی در شرق دریای مازندران به روسیه (خوارزم، ماوراءالنهر)

ب) روابط تجاری و اقتصادی:

قراردادهای ایران و روسیه:

الف) قرارداد تجاری که ضمیمه ترکمانچای بود ← نفوذ اقتصادی روسیه در ایران و تسلط بر بازار نیمه شمالی ایران

ب) قراردادهای تأسیس بانک استقرایی - شیلات شمال - تشکیل نیروی قزاق ← روسیه در رقابت با انگلیس این امتیازات را گرفت

رابطه ایران و انگلیس:

توجه انگلیس به ایران:

علت: سلطه استعماری انگلیس بر هند و توجه بیشتر به ایران

اقدامات انگلیس:

الف) اعزام سفیران کارکننده به ایران و امضای قراردادهای مجمل و مفصل

هدف: ۱- افزایش نفوذ سیاسی و اقتصادی خود در ایران

۲- جلوگیری از ورود رقیبان به هند از راه ایران

ب) حضور در خلیج فارس و تسلط بر برخی جزایر

هدف: گسترش نفوذ سیاسی - اقتصادی و نظامی خود در این منطقه راهبردی (استراتژیک)

۱- در اوایل دوره قاجار:

۲- اواخر حکومت فتحعلی شاه - و حکومت محمدشاه و ناصرالدین شاه:

هدف سیاسی و نظامی انگلیس: تلاش برای جدا کردن مناطق شرقی ایران و ایجاد منطقه حائل در مرزهای هندوستان

اقدامات انگلیس: { الف) حمایت از حاکم نافرمان هرات و دیگر امیران شورشی افغان
 ب) جلوگیری از سرکوب این شورش‌ها توسط ایران با اقدامات سیاسی و نظامی
 ج) تحمیل معاهده پاریس به دولت قاجار و جدا کردن افغانستان و هرات از ایران
 د) تحمیل قرارداد گلد اسمیت و جدا کردن مناطقی از سیستان و بلوچستان از ایران و ضمیمه کردن آن به هند

هدف اقتصادی انگلیس: کسب امتیازات اقتصادی در رقابت با روسیه مانند روپتر، بانک شاهنشاهی و توتون و تنباکو ← نتیجه
 نگرانی مردم به ویژه بازرگانان و روحانیون از تسلط بیگانگان بر اقتصاد و منابع تولید ← نتیجه برپایی شورش‌ها و اعتراضات

مهمترین ← { - قیامی به رهبری حاج ملاعلی کنی علیه امتیاز روپتر ← نتیجه لغو امتیاز
 - قیامی به رهبری میرزای شیرازی علیه امتیاز تنباکو ← نتیجه تحریم مصرف توتون و تنباکو با فتوای
 این روحانی ← نتیجه لغو امتیاز

رابطه ایران و فرانسه:

اهداف ناپلئون (فرانسه) همزمان با حکومت دوره قاجار:

حمله و تصرف مصر و سپس هند: ← دلیل:

۱- انگلیس مانع بزرگی در مقابل سیاست‌های توسعه طلبانه او بود

۲- به علت جزیره‌ای بودن انگلیس و نیروی دریایی قوی آن توان مقابله مستقیم با آن را نداشت

← نتیجه حمله به مستعمرات انگلیس (مصر و هند)

علت برقراری رابطه بین: { فرانسه ← علت دستیابی به هند از راه ایران
 و { ایران ← علت نیاز فتحعلی شاه به یک متحد قدرتمند به علت جنگ با روسیه
 منعقد شدن عهدنامه
 فین کن شتاین

نتیجه عهدنامه فین کن شتاین:

- در ابتدا: ورود هیئتی نظامی از فرانسه به ایران برای تعلیم و تجهیز سپاه ایران

- در نهایت: صلح روسیه با فرانسه و بازگشت هیئت نظامی به فرانسه و قطع رابطه

رابطه ایران و فرانسه بعد از فین کن شتاین: بسته شدن قراردادهای بازرگانی و همکاری‌های فرهنگی ← نتیجه
 مهم‌ترین: واگذاری امتیاز کاوش‌های باستان‌شناختی

رابطه ایران و عثمانی:

۱- روابط سیاسی و نظامی:

الف) کم بودن درگیری نظامی بین دو کشور ← علت درگیری هر دو کشور با اروپاییان

ب) اوج درگیری میان محمدشاه و فتحعلی شاه ← علت { ۱- اختلافات مرزی
 ۲- بدرفتاری با زائران عتبات
 ۳- مشکلات تجاری

۱- مذاکره دو کشور با وساطت روسیه و انگلیس

۲- بسته شدن قرارداد صلح ارزنه الروم اول و دوم

۲- روابط بازرگانی و فرهنگی:

توضیحات: الف) عثمانی مسیر آشنایی ایرانیان با پیشرفت‌های اروپاییان بوده

ب) ۱) شکل‌گیری دسته‌بندی‌های سیاسی و نظامی جدید در اروپا
 ۲) نفرت مردم ایران از روسیه و انگلیس
 عثمانی با شعار اتحاد اسلام اندیشمندان ایران را به سوی خود جلب کرد ← نتیجه

رابطه ایران با سایر کشورها:

تلاش دولت قاجار برای رابطه با کشورهای غیر از روسیه و انگلیس (مانند آمریکا، اتریش، ایتالیا و بلژیک)

علت: کاهش نفوذ و دخالت روسیه و انگلیس در ایران نتیجه: عدم موفقیت ← علت

— سنک اندازی روسیه و انگلیس

— بی‌رغبتی این کشور